

ban a regény az abszolút idegenként mutatott fel. Ehhez azonban először el kell jutnunk Jiuhuashanból Jiuhuashanba: az a kör alakzat, melyet az elbeszélés kronotopikus viszonyainak szerveződése rajzol ki, ilyen módon a megértés nem az utazó, de az olvasói által bejárt körévé válik.

JEGYZETEK

A kutatás a TÁMOP 4.2.4.A/2-11-1-2012-0001 azonosító számú Nemzeti Kiválóság Program – Hazai hallgatói, illetve kutatói személyi támogatást biztosító rendszer kidolgozása és működtetése országos program című kiemelt projekt keretében zajlott. A projekt az Európai Unió támogatásával, az Európai Szociális Alap társfinanszírozásával valósul meg.

1. Bónus Tibor: *Útirajz, önéletírás, irodalom: Az urgai fogoly retorikájáról*. Alföld, 1999/3, 61. 2. i. m., 61.
3. Bazsányi Sándor: *Jöttem a Jangce partjairól*, Élet és Irodalom, 2004/23, 21.
4. Kulcsár-Szabó Zoltán: *Tükkörszínhátek a gyadnak: Poétikai problémák Szabó Lőrinc költészetében*. Ráció, Budapest, 2010, 112.
5. Bazsányi, i. m., 21.
6. Szirák Péter: *Folytonosság és változás*. Csokonai, Debrecen, 1998, 74.
7. John Frow: *Tourism and the Semiotics of Nostalgia*. October, 1991/Summer, 135.
8. Hans-Georg Gadamer: *Igazság és módszer*. Osiris, Budapest, 2003, 325.
9. Erre is találunk példát a recepcióban. Lásd: Kalmár Éva: *Az elveszett kultúra nyomában*. Kritika, 2004/5, 11–12.
10. Lásd: Judith Adler: *Origins of Sightseeing*. Annals of Tourism Research 16, 1989, 9.
11. Zsadányi Edit: *A kultúra határa, a határok kultúrája*. In: Szegegy-Maszák Mihály – Veres András (szerk.): *A magyar irodalom története III.: 1920-tól napjainkig*. Gondolat, Budapest, 2007, 786.
12. John Urry: *The Tourist Gaze*, London, Sage, 1990, 20.
13. Jonathan Culler: *The Semiotics of Tourism*. In: *Framing the Sign: Criticism and Its Institutions*. Blackwell, Oxford, 1988, 156.
14. Bazsányi, i. m., 21.
15. Zsadányi, i. m., 787.

PETHŐ ANITA

Megfékezett történelem

MÚLTBELI ESEMÉNYEK ÉS ÍRÁSBELI REPREZENTÁCIÓJUK DISSZONANCIÁJA
BÁNKI ÉVA *ARANYHÍMZÉS* ÉS HÁSZ RÓBERT *A KÜNDE* CÍMŰ REGÉNYÉBEN

A ránk maradt történelmi források megbízhatatlansága, a múlt megismerhetetlensége régóta központi témája a történelemtudománynak és a kulturális mezőben vele együtt mozgó történelmi regénynek.¹ A műfaj magyar reprezentánsai között azonban ritkán találunk olyan alkotásokat, melyek olyan nyíltan és egyértelműen mutatnak rá ezekre a jelenségekre, mint Bánki Éva *Aranyhímezés* és Hász Róbert *A künde* című regénye.

Mindkét esetben egy életrajz elkészítése köré szerveződik a cselekmény, két leendő szent életútjának írásbeli reprezentációja köré, és mindkét esetben diszso-

nancia jön létre a történet írójának személyes tapasztalata, valamint a vele szemben hatalmi pozícióban lévő megbízó személyes érdekei között. Ezek az érdekek azonban nyilvánvalóan politikai természetűek is egyben, az elkészítendő szövegek konkrét politikai törekvések szolgálatában is áll(ná)nak. Mindez az európai történelem olyan korszakában, amikor az írás tudománya, az írásbeliség adta lehetőségek csak egy szűk körnek álltak rendelkezésére. Könnyen fellelhető tehát a kapcsolat e két regény mondanivalója, illetve aközött, amit Gyáni Gábor is kiemel a történettudomány és a történészek szerepét a posztmodern korban vizsgáló írásában: „a források 'valóságértékét' tovább csökkenti, hogy rendszerint partikuláris szempontok világítanak bele a 'múlt mélységes kútjának' mélyébe. Gondoljunk például arra, hogy írásos nyomokat (és kevés kivétellel azok képezik a történész forrásait) a közelmúltig egyetlen hatalom hagyott ránk. A források így főleg a mindenkori elittről informálnak – vagy legalábbis a mindenkori elit nézőpontjából látatják a letűnt világokat és valamikori szereplőiket. A történelmi emlékezetet – mint Duby mondja – megfékeztek, mert „a hatalom szerkezete uralta, hagyta rajta nyomot”.² Úgy gondolom, hogy az általam kiválasztott két fiktív alkotást érdemes e megfékezés, az események torzított reprezentációja aspektusából részletesebben is megvizsgálni.

A korszakválasztás problémája

Mielőtt azonban a regények elemzésébe kezdenék, hasznosnak tartok egy kis kitérőt tenni, és néhány szót ejteni arról a sajátosságról, hogy mindkét mű cselekménye olyan korszakban játszódik, ami ritka a magyar történelmi regények esetében. Ez részben azért fontos, mert egyfajta választ adnak Bényei Tamás azon felvetésére is, hogy ellentétben a nemzetközi trendekkel, a magyar történelmi regények esetében „többnyire nem derül ki egyértelműen, pontosan milyen tétellel bír annak a korszaknak a felidézése, pontosan milyen hermeneutikai feszültség létesül a cselekmény szintjén megidézett kor, a szövegszerűen megidézett kor és a jelen között.”³ Véleményem szerint azonban a kiválasztott regények esetében rendkívüli tétellel bír, hogy az európai történelem olyan korszakát jelenítik meg, amikor csak a társadalom egy szűk rétege fért hozzá az írásbeli kommunikáció adta lehetőségekhez. *A künde* a 10. míg *az Aranyhímzés* a 11. század végén játszódik, és természetesen az is jelzésértékű, hogy egyházi közegben.

Ugyanakkor nem elhanyagolható, ahogyan *A künde* kritikai recepciója során a hitelességet abból az aspektusból említi több értelmező is, hogy lehet-e fikciós alkotások témája egy olyan korszak, amelyről a történettudomány is keveset tud. Szigeti Kovács Viktor így reflektál erre: „a XX. századi regényirodalom nagyon sokáig szem előtt tartotta a történelmi hűség követését. Nem véletlen, hogy a kissé bárgyú 'áltörténelmi' regény kifejezés is a 60-as években kezdett elterjedni, amikor a szerzők tágabb teret engedtek a nyílt fikciónak. A posztmodernnek nevezett regényirodalmunkban aztán megszűnt az akadály a hitelesség problémája miatt hozzá lehet-e nyúlni egy témához, avagy sem.”⁴ Olasz Sándor kritikája⁵ révén pedig Laczkó Géza 1937-ben a *Nyugat* folyóiratban megjelent tanulmánya is bekerül ebbe a diskurzusba, s ezáltal Laczkó olyan állításai is, mint „A kódexek

előtti kor szórványos nyelvemlékeivel csak szaktudós kutatásának alapja lehet.”⁶ Laczkó szerint ugyanis a nyelv rekonstruálásának lehetősége az egyik legfontosabb tényező a történelmi fikció hitelességét illetően. Olasz Sándor azonban felteszi a kérdést: „De miért kellene minden áron föltámasztani az egyes korok nyelvét? Thomas Mann föltámasztotta? A kínosan pontosságra törekvő Flaubert a *Salambó*-ban rekonstruálta a pun háború idejének nyelvét?”⁷

Úgy gondolom azonban, hogy a korszakválasztás kérdése ez esetben sem a hitelességen múlik. Mint ahogyan többen is felhívták már rá a figyelmet, a hitelesség is sokféle módon értelmezhető, és nem feltétlenül csak a szaktudományos kutatásokra történő támaszkodás lehetősége formájában.⁸ Legalább ennyire meghatározható lehet, hogy a történelmi regény magyar hagyományában elsődlegesen a három részre szakadt ország korának, illetve a kuruc korszaknak jut kezdetektől fogva kiemelt szerep. A történelmi regény újrafelfedezése a múlt század kilencvenes éveiben is az ezekhez a témákhoz történő visszatérést jelentette. Akad ugyan olyan vélemény is miszerint ez inkább a multikulturalizmus jelenségével függ össze, mint ahogyan Gyáni Gábor is fogalmaz: „az a másfél évszázad különösen alkalmas bizonyos, ma aktuális történetfilozófiai kérdések megfogalmazására [...] az ország nyelvi megosztottsága és a nyelvi érintkezésből adódó multikulturális beszédmód is páratlan lehetőséget teremt a mai érzékenység számára oly becses nyelvfilozófiai és relativista elgondolások kifejtésére s azok esetleges ütköztetésére.”⁹ Úgy vélem azonban, hogy e tekintetben inkább abban kell keresni a magyarázatot, amit Márton László *A kitaposott zsákutca avagy történetek a történelemben* című tanulmányában is érint.¹⁰ Ha ugyanis a kiüresedett műfaj (lásd még „gárdonyizás”) de- és rekonstruálására tett kísérleteket helyezzük a középpontba, akkor láthatóvá válik, hogy a kilencvenes évek közepén és a következő néhány évben született regények sokkal inkább a műfaj korábbi reprezentánsaival kívánnak párbeszédbe lépni, s így egyfajta irodalomtörténeti játszótéren maradnak, ezért szinte magától értetődő, hogy hiányzik belőlük az, amit Bényei Tamás hermeneutikai feszültségnek nevez. E szempontból is érdemesnek tartom tehát a két választott szöveggel foglalkozni, hiszen a bennük megjelenített kor révén kívül esnek ezen a területen.

Kik főkeznek meg mit?

„Én Langresi Alberich, a Sankt Gallen-i apátság szkriptóriumának kulcsára és libráriumának leendő felügyelője az Úr 973. esztendejének februarius havában azt a megbízást kaptam feljebbvalómtól, nevezetesen Aquileai Virgil apáturamtól, hogy az *Annales Sanctgallenses Maiores* lapjaira följegyezzem egykori mesterem, Pannónai Stephanus hiteles történetét, kolostorunkba való érkezésétől kezdve egészen a pogányok földjére való elindulásáig, ahol is az Evangélium Igéjének bátor és áldásos terjesztése közben, mindannyiunk lelki üdvéért, megdicsőült az Úrban.”¹¹

Ezekkel a mondatokkal veszi kezdetét Hász Róbert *A künde* című regénye, melyben egy szerzetes azt a feladatot kapja, hogy írja meg mestere élettörténetét, beleértve a pogány magyarok közt elszenvedett mártírhalálát is. A kolostor apátja, Aquileiai Virgil bízza meg ezzel, az ő elhatározásának következtében kell tehát a szövegnek létrejönnie. A leendő szent, Pannóniai Stephanus azonban nem halt

meg, évek óta a kolostor közelében remetéskedik. Virgil tisztában van ezzel, s a tény tőle függetlenül Alberichnek is tudomására jut. A regény egyik fontos cselekményszála, ahogyan a szerzetes utánajár, miért érdeke az apátnak, hogy a kolostora egy szerzetesét holtak tekintse annak eleven mivolta ellenére.

A regény három különböző elbeszélői szintből, három eltérő szövegből áll össze, mindháromat Alberich jegyzi le. Egyrészt azt a történetet, amit Stephanus mesél neki a küldetéséről, élményeiről a magyaroknál, a kolostorból való kiűzetéséről, s terjedelmét tekintve ez teszi ki jelentős részét a kötetnek, emellett megtalálhatók a regényben a készülő krónika részletei is, valamint mintegy a kettő közötti feszültség feloldásaképp Alberich saját naplószerű feljegyzései a mesterétől hallottakról, Virgillel történő konzultációiról, és nem utolsósorban nyomozása eredményeiről.

Stephanus elmeséli, titkos pápai üzenettel és egy turult ábrázoló medállal indult a magyarok földjére, melyek közül utóbbi volt a valódi üzenet. Az időközben gyermekkori emlékei akaratlan felidézése következtében magyarul is megszólalni képes szerzetest a sok éve Bajorországban meggyilkolt künde fiának tekintik, s mint később kiderül, nem is tévednek vele nagyot. Az agg szerzetes így a múlt és jövő, az ősi hagyományok követése és az európai integráció között őrlődő magyarok különböző érdekcsoportjainak eszközévé válik, mígnem azok kerekednek felül, akik szerint Stephanust likvidálni kell. A szerzetes ekkor menekül vissza a sankt galleni kolostorba, ahonnan az apát azon nyomban elkergeti.

Hogy Aquileiai Virgilnek milyen oka lehetett tettére, azt Alberich lépésről lépésre deríti ki. Az apát álnéven él, eredetileg Pannóniai Johannesként lett a szerzetesrend tagja. Kiderül, hogy Stephanushoz hasonlóan szintén magyar származású, és a künde legyilkolása után vitték a passau kolostorba. Virgil a künde elsőszülött fia, míg Stephanus Árpád fejedelem legkisebb gyermeke, akinek azonban igazi apja szintén a szakrális vezető volt. Vagyis ők ketten féltestvérek.

Alberich a regény végén szembesíti az apátot nyomozása eredményeivel, s a vezető nem is tagad semmit, nyíltan vállalja, azért küldte Stephanust a magyarokhoz, mert biztos volt benne, hogy nem tér onnan vissza: „átkozottak mindannyian, hogy nem hagynak engem már békén, fattyú Stephanus, apám zabigyereke, hogy nem tudott elpusztulni, amikor visszaküldtem oda, ahová való, a pogányok közé, nem, nem, ő túlélte, visszajött, hogy itt kísérsen továbbra is körülöttem”,¹² mondja kikelve magából a regény egyik utolsó jelenetében. Elmondja azt is, származása miatt egész életében másodrangúnak tekintették, azzal kellett szembesülnie, másként bánnak vele, szűkebb a mozgástere („jegyezd meg, egy pogányivadékból semmi sem lehet nálunk”¹³), a balesetben (de lehet, hogy rablótámadásban, s az sem kizárt, hogy Virgil keze által) elhunyt szerzetestárs nevének felvétele ezt a helyzetet változtatta meg egy csapásra. Stephanus azonban továbbra is a múltjára emlékeztette, akivel szemben, mivel épségben visszatért a magyarok közül, Virgilnek már csak így eszköze maradt: a valósággal ellentétes történetet létrehozó leírt szavak hatalma.

Hász Róbert regénye egy színes mese az identitásról, megfelelésről, az ember saját helyéről, determinált vagy szabadon irányítható sorsáról, és ahogyan recepciója során több kritikusa is jelezte, a költői képzelet szabad szárnyalásának lenyo-

mata. Az *Aranyhímzés* ezzel szemben sokkal közelebbi viszonyban marad az akkori közéleti helyzettel, ez esetben ugyanis valóban szentté avatott személy élet-története egy lehetséges változatának egy lehetséges keletkezéstörténetéről van szó, amire a regény alcíme – *Egy Gellért-legendá* – is felhívja a figyelmet.

Ugyanakkor Bánki Éva alkotásában is fontos szerepe van az identitáskérdésnek, itt is megjelenik a két világot is megtapasztalni, de egyikben sem igazán ott-hon lenni motívuma. A helyszín Velence, az időpont 1083. Magyar egyházi küldöttség érkezik az agg Anasztáz püspök vezetésével a városba, hogy feltárja Gellért püspök, a leendő szent életének alig ismert korszakát. Anasztáz, aki Gellért egyik legközelebbi tanítványa volt (ahogyan Alberich is Stephanusnak *A kündében*) leginkább pogány nevén, Sebeként szerepel a regényben. Apja táltos volt, a család egy a kereszténységre csak színleg áttért közösségben élt, mígnem egy napon fegyveres katonák mindenkit le nem kaszaboltak. Kivéve Sebét, akit maga Gellért mentett meg.

Sebe lesz tehát az a személy, akit megbíznak az életrajz elkészítésével, és akinek saját személyes emlékei is vannak az írásban megörökítendő személlyel kapcsolatban. A megbízó pedig László király, hiszen ebben a regényben az uralkodók döntenek arról, kit szeretnének országuk szentjeként látni, és hogy ezzel milyen politikai üzenetet szeretnének kifejezésre juttatni. Sebe a történet folyamán visszaemlékezik arra is, ahogyan András király Zsófiát, Imre herceg és Orseolo Péter özvegyét szerette volna szentté avatattatni, s az ő személyén keresztül elérni az állapotot, mikor „a Művelt Nyugat is tudná, hogy nem a külföld ellen vívtunk harcot, és ha látná, én nem a pogányok királya vagyok.”¹⁴

Felépítését tekintve az *Aranyhímzés* radikálisan eltér Hász regényétől. Itt egy kívülálló harmadik személyű narrátor meséli el a történetet a küldöttség Velencébe érkezésétől az elkészítendő szöveg megírásáig, igaz Sebe szemszögéből, az ő gondolatait közvetítve. Ez lesz a nézőpont, amiből az eseményeket szemlélve a regény olvasója az említett disszonanciával szembesül, ahogyan a városban tapasztaltakra Sebe mindig rávetíti Gellérttel kapcsolatos személyes emlékeit.

Politikai érdekekről nem csak a magyar király esetében van szó, a velencei szereplők is különféle érdekcsoportokat képviselnek, akiknek célja, hogy bekerüljenek a leendő szent életrajzába. Így találkozik a magyar küldöttség a Morosinikkal, egy kereskedőcsalád tagjaival, akik szerint Gellért is e család sarja volt, és kereskedőként, új lehetőségeket felfedezni indult Magyarországra. Míg Sebe hallgatja a történetet, arra gondol, Gellért nem lehetett egy sok nyelvet beszélő kereskedő-csemete, hiszen tudomása szerint a püspök csak latinul és venetóiul tudott. Ezenkívül nem gondolhatta meg magát valaki útközben, hogy ezentúl ő nem Giovanni, hanem Gellért, nem kereskedő, hanem egyházi ember, hiszen a Sebe emlékeiben élő Gellért olyan liturgiai és teológiai ismeretekkel rendelkezett, amit egyházi közegben töltött hosszú évek során lehetett csak elsajátítani. Ugyanakkor, mivel mestere ifjúkoráról semmiféle biztos információval nem rendelkezik, Sebe azt is mérlegeli, hogy amikor Gellért kis térképek segítségével vissza kívánta hívni András és Béla hercegeket, esetleg az e családtól örökölt tudást használta fel hozzá.

Sebe származásából eredő kívülállósága lehetőséget ad számára, hogy összevesse a különböző politikai törekvéseket, akár még megbízóját is azzal, ahogyan

a kereskedőcsalád tagjai viseltetnek az ötlettel szemben: „Sebének eszébe jutott a fiatal László, aki most a nagyapja, Vazul megcsonkítóját igyekszik szentté avatni. Akárhány folyót, akárhány tengeröblöt rajzoltak a térképekre ezek a kereskedők, mégiscsak naivabbak, mint a királyok, gondolta Sebe, nem tudják, hogy egy szent a családban akkor is méltányolandó, ha a családtagoknak okuk van őt gyűlölni.”¹⁵

A kereskedőcsalád mellett egy kolostor küzd még azért, hogy Gellért leendő életrajzába bekerülhessen, a szerzetesek azt mondják, Gellért az ő közösségük tagja volt, amikor még Velencében élt. Ekkor ugyan még Albertónak hívták, és egész nap szent könyvekkel foglalkozott vagy ájtatoskodott, amiben úgy elfáradt, hogy vacsorakor alig bírta poharát felemelni. Sebe tudja, hogy Gellért a műveltségét minden bizonnyal egy kolostor falai között szerezte, ugyanakkor azzal az elgondolással, miszerint egy vézna, beteges alkatú fiatalember lett volna, nem tud egyet érteni, hiszen: „Ha így lett volna, gondolta Sebe, én már nem élnék. Egy férfi, aki az imádkozás után alig tudja a poharat felemelni, néhány év múlva rohanó vágásban aligha tud egy kisleány nyeregbe rántani – még akkor sem, ha ez a kisleány olyan alacsony és sovány, mint a nyolcéves Sebe.”¹⁶

Ugyanakkor azt is túlzónak tartja, amivel a magyar küldöttség vehemens fiatal tagjai replikáznak, Gellért emberfeletti fizikai erejét kiemelve. „Most már felbátorodtak a többiek is, a venetóiak elszörnyedő tekintete előtt történeteket meséltek Gellért bátorságáról, testi erejéről, lovaglástudományáról, arról, hogyan emelgette a köveket a pécsi székesegyház építésein, és hogyan hűledeztek az olasz pallérok látva Gellért testi erejét.”¹⁷ Sebe bölcs mosollyal konstatálja, hogy itt két kultúra feszül egymásnak, egyikben a könyvek szeretete a legnagyobb érték, másikban a fizikai erő és a lovaglótelhetség, miközben képtelenek behelyezni magukat a másik nézőpontjába.

Mosolya, ha cinikus árnyalattal telítődik, de megmarad akkor is, amikor a szerzetesek egy kéziratot tesznek elé, amelyről azt állítják, Alberto munkája, és nyomában már tartalmazza Gellért későbbi, Sebe által is ismert teológiai gondolatait. „Természetesen ez csak másolat, mondta Roberto atya, az eredetét már Alberto testvér életében olyan becsben tartottuk, hogy az akkori apát azonnal lemásoltatta. De hol az eredeti, kérdezte Sebe, de már várta a rablók, az özönvíz, a kigyuladt kolostor meséjét. A rablók, mondta szomorúan a fejét lecsüggesztve a könyvtáros atya, egy igen különös, érthetetlen rabló, aki néhány hete járt a kolostorunkban, és néhány értéktelen, ezüsttel futtatott mécsesen, valamint az ecettartón kívül csak Alberto testvér eredeti kommentárját vitte magával. Az eredetieknek ez a szokásuk, gondolta Sebe, akit meghatott az atyák azon igyekezete, hogy a kolostoruknak saját nevelésű, *igazi* szentet találjanak.”¹⁸

A küldöttség tudomást szerez egy harmadik fiataleberről is, aki ugyanabban az évben indult útnak Velencéből Magyarországra, mint a kereskedősarj és a szerzetes, ám az ő érdekeit nem képviseli egy közösség sem, így létéhez sem tapadnak mérlegelendő történetek, bár Sebe az ő alakját sem hagyja figyelmen kívül. Úgy véli, a világ tele van „Nyughatatlan Fiatalemberekkel”, akik nem találják helyüket ott, ahova születtek, és elindulnak megkeresni saját életük értelmét, ahogyan valószínűleg ők hárman is tettek.

Hogyan fékezi(k) meg?

„Az a meggyőződés, hogy az írásba foglaltak átvészelik az emberi társadalmak összeomlását, a reneszánsznál jóval régebbre nyúlik vissza,¹⁹ olvasható Aleida Assmann a kulturális emlékezet változó médiumairól szóló tanulmányában. Assmann ebben az írásában a reneszánszt teszi meg egyik fontos viszonyítási pontnak, és ehhez képest tekint egy hosszabb bekezdés erejéig vissza az egyiptomi kultúrára, ahol az írástudó új elit önérzete is visszaköszön néhány, az írásbeliséggel kapcsolatos megfogalmazásban. Ugyanakkor megjegyzi, „az az elképzelés, hogy az íráson nem fog az idő romboló hatalma, és így a halhatatlanság egyedülálló médiumaként szolgál, a későbbi írók állandó toposzává vált.”²⁰ Úgy gondolom, hogy ha más mértékben és más megközelítésben, helyenként éppenséggel kifordított módon is, de az általam elemzett két regényben éppen ez a szöveg általi halhatatlanság, illetve a szöveg általi létezés motívumai kapnak nagyon fontos szerepet.

Ahogy Virgil apát is magyarázza Alberichnek, mikor a szerzetes az első alkalommal mutatja be készülő szövegét megbízójának: „mert amit nem írunk le, az nincs is”.²¹ Alberich bár tagadólag, de éppen azt jegyzi le, amit Virgil meg nem történtté kíván tenni. „Nem utolsósorban szándékom továbbá, hogy eme életmű annalesben való megörökítésével cáfolhassam mindazokat a rosszhiszemű, gyakran téves hallomásokon alapuló mendemondákat, melyek szeretetre méltó mesterem, Pannóniai Stephanus állítólagos pogányságban való alámerítkezéséről, illetve dicstelen hazatéréséről, horribile dictu, számkivetett öregkoráról szólnak.”²² Virgil kikel magából, Alberich pedig felteszi a kérdést, miként is oldja meg feladatát, ha nem tud róla semmit. Az apát elmagyarázza, hogy a magasztosabb érdekeket szem előtt tartva úgy kell tenni, mintha pontos információval rendelkeznének Stephanus haláláról, s hogy hitelesebbnek hasson, „ki kell találni valakit, aki ott volt, amikor a pogányok bárbar módon végeztek Stephanus testvérünkkel, aki aztán valami csoda folytán megmenekült, s meghozta nekünk szeretett testvérünk megüdvözülésének hírért, s mindezt miután leírtuk, tette hozzá nyomatékkal apáturam, azonmód valósággá válik.”²³

A leírt szó hatalmáról maga Alberich is bír némi tudomással, hiszen privát feljegyzéseiben maga is említést tesz róla, milyen örömet jelent számára annak megörökítése, amit Stephanustól hall, különösképpen úgy, hogy itt-ott változtat rajta saját elgondolása szerint, hogy „a sok-sok csudálatos dolog, miket tőle az erdei kunyhóban hallok, szemem előtt alakuljon a sárga pergamenen szavakká, a szavak mesékké, hogy örömet leljem abbéli képességemben, hogy újratemettem egy ember életét, és ha írás közben úgy érzem, a történet menete egyéb irányokat kíván, hát egyik szememet behunyom, s kanyarítom kissé félre a mesét, hogy megfeleljen saját kívánalmamnak.”²⁴

A regény végén pedig épp azért válik vakmerővé, mert az apát kritizálja, hol unalmasnak, vonatottnak, máskor túl meseszerűnek találja szövegét. Ugyanakkor mindazt, amit mesterétől hall, nyersanyagnak tekinti maga is, amit feladatának megfelelően alakíthat, módosíthat, használhat fel: „nincs más dolgom, csak egy kicsit eljátszani a szereplőkkel, átalakítani azokat az Annales Santgallenses hivatalos kívánalmai szerint, összekeverni a neveket a helyszínekkel, ahogyan nekem megfelel, vagyis ahogyan Aquileiai Virgilnek megfelel.”²⁵

Az így készülõ krónikában, melynek késõbbi sorsáról nem szerezhethet tudomást a regény olvasója, hisz az a féltestvérpár egy idõben bekövetkezõ halálával ér véget, Alberich meghagyja Stephanus származásáról a kolostorban ismert történetet: „Maga Stephanus testvér, ki bölcsességben, imádkozásban örökké elõttünk járt [...] megvallotta, hogy tulajdonképpen egy nemesi származású elõkelõ bajor család sarja, éppen ezért valódi családnevét titokban szeretné tartani.”²⁶ Nincs szó tehát kétes pogány eredetrõl, Virgili sem emlékeztetheti a szöveg arra, amire nem szeretne emlékezni. Alberich azonban a biztonság kedvéért odaírja még: „Ismerve Pannóniai Stephanus igaz természetét, eme állítását nem is vonhatjuk kétségbe.”²⁷

A pogány magyarok bemutatásakor Alberich nagy hangsúlyt fektet a különbségekre, természetesen a keresztény kultúra szemszögébõl ábrázolja a számára idegen életmódot, itt-ott túlzásokkal, torzításokkal élve. Ezeket a torzításokat nyomon lehet követni a történetben, hiszen Alberich rendre olyan motívumokat dolgoz át, amelyekrõl Stephanustól hallott. Többek között olyan passzus is található a készülõ krónikában, miszerint „a pogányok olyan istenben hittek, aki lóháton jár. De az is lehet, hogy a ló volt az istenük. Töméntelen sok arannyal, drágakõvel díszítették állataikat, és mindezt tették azokkal a szent kincsekkel, melyeket korábban a mi templomainkból raboltak össze bûnös módon. Ha szórakozni támadt kedvük a pogányoknak, felkötötték Stephanust egy ló hátára, és irgalmatlanul meghajtották, majd jókat nevettek istentelen hangjukon azon, miként szenved testvérünk a vágatózó lovon.”²⁸ Ezzel szemben a valóságban Stephanus a gyors közlekedés érdekében kellett, hogy lóra szálljon, s bár tartott tõle kicsit, a gyermekkori emlékek hatására gyorsan belejött újra a lovaglásba.

A krónikaíró eltúlozza azt is, amikor Stephanus néhány napig disznóólban kénytelen aludni, mivel a határt őrzõ népek nem kaptak konkrét parancsot arra, mit tegyenek egy határsértõ szerzetessel. A krónika lapjain ez a kis idõ meghoszszabbodik, mintha legalább hónapokról lenne szó, amikor idõnként „Stephanus testvért a disznókkal egyetemben kiterelték a mezõre.”²⁹ Keresztényi állhatatossága is bizonyítást nyer e motívum által, hiszen „túrte sorsát Stephanus, disznókkal feküdt, s ette moslékjukat, közben sokat imádkozott.”³⁰

Keresztény és pogány lét közti különbség élesen megmutatkozik Alberich szövegeiben akkor is, amikor a táltosról tesz említést. A táltos a krónika szövege szerint gonosz ember, aki meg akarja mutatni az õ gonosz istene hatalmát, de Stephanusnak sikerül bebizonyítania Jézus Krisztus végtelen jóságát. Ezt azonban nem túri a gonosz, így aztán a táltos bosszúból a Balaton környékérõl Erdélybe varázsolja Stephanust. „Ezzel a tettel testvérünk csak még több bajt, szenvedést hozott magára, mert a varázsló abbéli félelmében, hogy Jézus Krisztus hatalma elpusztítja az pogány istenét, elküldi õt a hegyekbe, a tyrcõc egy másik törzséhez”.³¹

Alberich megtalálja a Virgil által ajánlott szemtanút is, aki elhozza a kolostorba Stephanus halálhírét. Egy Armand nevű francia származású férfi lesz az, akirõl maga Stephanus is sokat mesél, többek között arról, hogyan került a keresztény idegen a magyarok közé. Alberich a férfi félresikeredetett, dicstelen lányszõktetését változtatja a krónika lapjain a pogányok elleni heroikus küzdelemmé: „a kísértet tagjai közben egyre fogytak, a tyrc nyilak süvitve ontották a halált, de Armand ellenállt, ameddig tudott, kardjával kaszabolta az ellenséget, és csak önfeláldozá-

sának volt köszönhető, hogy a hercegnőnek még az utolsó pillanatban sikerült elmenekülnie, mert Armand amikor látta hogy nincs már sok esélye föltartóztatni az ellenséget, kardja lapjával rásuhintott a szekér elé fogott lóra mire az sebes vágatába kezdett, kimenekítve ezzel utasát a harc sűrűjéből.³²

A készülő krónika lapjain Stephanus Armand segítségével kísérli meg a szökést a pogányok közül. A magyarok azonban üldözőbe veszik őket, és amikor már tartahatatlán a helyzet, Stephanus feláldozza magát, hogy megmentse útítársa életét. A krónika így meséli ezt: „A pogány lovasok egy pillanatra megdermedének, maguk is elámulva ekkora bátorságot, amivel testvérünk minden vasból való fegyver nélkül, csupán az ige szavainak erejével szembe mert szállni velük. De akkor elövettek gyilkos nyilaikat, melyekkel korábban annyi, de annyi sok keresztényt megölének már, és beelövék vesszeiket jó emlékü Stephanus testvérünkbe, mi által átadá ő áldott lelkét az Úrnak, s várja onnantól kezdve a Feltámadás dicsőséges óráját, ahol megkapja majdan méltó helyét szentjeink templomában.”³³

Így jön létre a történet, melyben a születése óta keresztény szerzetes a pogányok földjére érvén megaláztatik, megkínóztatik, mártírhalált hal barátjáért és hitéért. Az apátnak azonban mégsem tetszik a szöveg, hiszen a nevek, a helyszínek és maguk az események is végig arra emlékeztetik, amit el akar felejteni, a megírt szöveg által meg nem történtté akar tenni. Mivel azonban a két öreg szerzetes egy időben lesz öngyilkos, a regény sem a kézirat, sem Alberich további sorsáról nem szolgál információkkal.

Az *Aranyhímezés*ben Anasztáz püspök élete utolsó perceiben visszaemlékezik arra, amit gyermekként először hallott Istenről és a keresztény vallásról. „A görög papok néha beszéltek, hogy van egy Isten, aki néha galamb, de leginkább láthatatlan, és ez az Isten ír, örökösen, teleírt már egy szent könyvet, ezt a Könyvet kell olvasgatni a papoknak életük minden órájában.”³⁴ A kis Sebe akkor találkozik először a leírt szó hatalmával, amikor a családját lemészárolják. Addig nem értette azt, amit a térítők mondtak, hisz ő olyan világban élt, ahol az istenek többek között háborúzással töltik örök életüket. „De abban a percben mégiscsak megértettem, emlékezett vissza, hiszen elég csak a szavakat *leírni*, és a végzetet kiforgatják a parancsok, azok a parancsok, melyeknek jeleit rávéssük egy bőrdarabra.”³⁵ A kisfiú naiv kérése („írj át engem, tegyél át egy jó helyre, súgta magyarul ennek a mindenkor éber, de csak mondataival törődő Istennek”³⁶) párhuzamba vonható azzal, amit az öreg püspök tesz ezen az utolsó estén, mikor összeállítja „jelentését” a küldöttség velencei útjáról. Az *Aranyhímezés* nem ábrázol olyan szélsőséges helyzetet, mint *A künde*, és nem is a konkrét szövegeken, hanem Sebe saját megírandó szövegével kapcsolatos reflexióin van a hangsúly. A püspök tisztában van feladatával: a különféle politikai érdekek hálózatában a legoptimálisabb történetet létrehozni, olyat, amelyben arra is figyelnie kell, „hogy Gellértnek ne tulajdonítsak akkora politikai hatalmat, amely megrémiszi a későbbi királyokat.”³⁷ Ezenkívül a Velencében hallott történeteket is a megfelelő diplomáciai érzékkel kell beleszönie a készülő történetbe, így aztán „Gellért egy 'nevezetes' kereskedőcsaládnak kostonban nevelkedő fia lesz, döntötte el, a nevezetést majd nevesítheti bárki, akinek úgy kívánja érdeke.”³⁸

Mivel Bánki Éva szövegében Sebe gondolatai kerülnek előtérbe, gyakran fordulnak elő olyan kifejezések, mint „úgy ítélte meg”, „fejében máris jól megírható párbeszéddé változott”, „fontolóra vette”, „elhatározta”. A *küldével* ellentétben itt nem a valóság radikális felülírásáról van szó, hanem arról, amiről Hayden White is ír a cselekményesítés kapcsán. A Sebe rendelkezésére álló anyagot valamilyen formában össze kell rendezni, és végeredményben a krónikaíró sem más nyelvvel él, mint azzal, amellyel az irodalmi alkotások létrehozója.³⁹ Ennek megfelelően megjelennek a megírás folyamatával, a fogalmazás feladatával kapcsolatos gondolatok: „De az első mondat, a legelső nem jutott az eszébe. Hol is van a kezdet, elméledett, hiszen az annyi vérrel és könnyel megalapított Magyar Királyság számos újraalapításra szorult az idők folyamán [...] Sebe leírta, hogy Jézus Krisztus születésének 1083. esztendejében a magyar klérus úgy döntött, az elődök szentséges tetteit méltóképp feljegyzni, és igyekszik a messze idegenben felderíteni, amire a kortársak már nem emlékezhetnek.”⁴⁰

Bánki szövegében hangsúlyos motívum, hogy a Sebe írása által megszülető Gellért egy csak ebben a történetben szereplő entitás. „A Legenda Gellértje, ez a negyedikként Magyarországra utazó fiatalember, így hát egy csapásra megoldotta Giovanni és Alberto, a kereskedőfiú és a szerzetes személyiségének ellentmondásait. Az Irodalmi Gellért, ha egymagában remetéskedett, akkor elszánt és minden földi nyűgtől eloldott misztikus lett, ha közösségbe került, akkor gyakorlatias férfiúként tevékenykedett, egyházmegyét szervezett, pogányokat térített, és kis térképeket küldözgetett a száműzött András és Béla hercegnek.”⁴¹ Hasonló megoldásról van szó, amikor „elhatározza, hogy Gellértet megteszi Imre herceg nevelőjének.”⁴²

Az írás hatalma – halhatatlanná tehet, de meg is semmisíthet – ebben a szövegben is fontos motívummá válik. „Néhány mondatot kihúzott, s arra gondolt, Imre herceg legyen csak szent, Zsófiát borítsa feledés, Aba Sámuel bűnös volt, Orseolo Péter bűnös volt, kit érdekelnek egy legendában az árnyalatok!”⁴³ Míg Sebe a formai követelményeket is szem előtt tartja, tisztában van vele, hogy torzít a valóság ábrázolásán, és azzal is, hogy szövege egy adott politikai helyzetnek megfelelően ábrázolja a történetet, legalább is a születendő történet magyar vonatkozásait illetően.

Sebének a legnehezebb feladat Gellért halálát megfogalmazni. Bánki a közismert történetet szövi bele regényébe, de azzal a szkepszissel, ahogy korunk embere gondolkodik a rendelkezésére álló forrásokról, így ez a motívum mise en abyme-ként működik a regényben: „Ilyesmit csak egy kolostori refektóriumban álmodozó szerzetes agyalhat ki, gondolta. Miért vonszolná egy hegyre a megdühödött tömeg az áldozatát, mért fáradna, ha azonnal ki lehet a szemét szúrni, ha azonnal agyon lehet csapni, ha a vér és jajkiáltás minden ízét azonnal ki lehet élvezni.”⁴⁴ Sebe saját emlékeivel kapcsolatban sem bizonyos. „Csak kiszínezett emlék, vagy képzelgés, amire emlékezni vélek, gondolta szomorúan. És ahogyan a selyemszálakat egymásba öltő Aranyhímzőnő történeteiről, úgy az ilyen emlékekről sem dönthetők el, hogy mennyire igazak vagy hamisak. Hiszen a kiáltások Sebe emlékezetében is összekeveredtek a gyermekkorban hallott jajkiáltásokkal.”⁴⁵

Azt azonban szem előtt tartja, hogy „egy legenda nem túri a kételyt, az iróniát, a kontrasztokat”,⁴⁶ ennek megfelelően „a besenyő testőrök szemében is hatalmas

könnyecseppek csillogtak, mert meghatotta őket is Gellért kedvessége s halálmegvető bátorsága.⁴⁷ A haldokló Sebe „aztán még odavetett két szót: temetés, csodák”,⁴⁸ ebből az a szerzetes, aki átveszi a munkáját és befejezi, már tudni fogja, mit kell írnia.

Az *Aranyhímzés*ben a történeten belül is felmerül a múlt megismerhetetlenségének, feltárhatatlanságának problémája. A magyar küldöttség egyik fiatal, ambíciózus tagja teszi fel a kérdést, „hetven év olyan hatalmas idő, hogy nem lehet már Velencében megbízható tanúkat találni?”⁴⁹ Mind a kereskedőcsalád, mind a kolostor képviselői saját érdekeiknek megfelelő múltat igyekeznek felmutatni, s a küldöttség, elsősorban Sebe ezekből kénytelen meríteni, vagyis egy már hiányos, részleteiben ismert, részleteiben fikcióval kitöltött képet használ fel arra, hogy saját fiktív, megbízója érdekeit szem előtt tartó történetét megalkossa. Mindezt úgy teszi, hogy ő maga is hiányos képet rajzol, és az ő képén is nagyon könnyen elmozdíthatók, átrendezhetőek a mozaikkockák. Sebe tehát kiválóan teljesítette feladatát, még ha a befejezést meg is gátolja halála, a megalkotott történet hűen szolgálja László király aktuális érdekeit, de ugyanúgy meghagyja a kiskapukat, hogy ha az ő vagy utódai politikai helyzete változik, változtatni lehessen hozzá a múltat is. Azáltal, hogy életre hívhat, vagy eltüntethet eseményeket, az írott szónak valóban hatalma van, de mindkét regény azt mutatja, hogy annak, aki az írást megrendeli, még nagyobb a hatalma.

Még egyszer a hermeneutikai feszültségről

Végezetül érdemesnek tartom néhány szó erejéig visszatérni Bényei Tamás már többször említett írására, hiszen zárásképpen is elmondható, hogy az általam elemzett két regényben megvan az a hermeneutikai feszültség, amelyet Bényei hiányol a kortárs magyar történelmi regényekből.⁵⁰ Különös paradoxon ugyanis, ahogyan az írásbeli reprezentáció fontossága olyan korban játszódnó regényeknek válik egyik meghatározó motívumává, mely korban ez az írásbeliség eszköze csak egy szűk kör kezében volt, s ennek megfelelően a regény olvasói által minden bizonytalanságtól értetődőnek tekintett nyilvánosság adta kontroll sem létezett.

Mindez pedig elvezet ahhoz az értelmezési lehetőséghez is, hogy a történelmi regény nem csupán a mindenkori jelennek szól, de egyben a mindenkori jelenről is elmond valami fontosat. Ha pedig onnan közelítünk, hogy egy olyan korról olvashatunk a két regényben, melyben az emberek túlnyomó többsége az írni-olvasni nem tudók közé tartozott, akkor nem csupán a hiányos vagy torzított források révén válik a múlt elérhetetlenné, de azáltal is, hogy annak viszonyrendszerre megtagasztalhatatlan a mai kor embere számára; miközben az írásbeliséghez, a szövegalapú kultúrához való viszonyunk saját korunkban is radikális változásokon megy keresztül mindennapi használati eszközeink révén.⁵¹

JEGYZETEK

1. Vö. „a történelmi regény kulturális 'helye' már kialakulásakor sem volt független a kulturális mező átrendeződésétől, elsősorban a 'történelem' és a 'történetírás' kulturális helyétől”. Bényei Tamás: *Történelem és emlékezés a kortárs történelmi regényekben*, Alföld, 2005/3. 37.
2. Gyáni Gábor: *Miről szól a történelem? Posztmodern kibívás a történetírásban*. In: Uő: *Emlékezés, emlékezet és a történelem elbeszélése*. Napvilág, Bp., 2000. 15. A Gyáni által idézett rész: Georges Duby-Guy Landreau: *Párbeszéd a történelemről*. Akadémiai, Bp., 1993. 63.
3. Bényei, i. m., 43.
4. Szigeti Kovács Viktor: *Hol volt, hol nem volt*, Bárka, 2007/4. <http://www.barkaonline.hu/kritika/277-hol-volt-hol-nem-volt->, utolsó letöltés: 2013. 11. 19.
5. Olasz Sándor: *Magyar őstörténet és mitológia – regényben. Hász Róbert: A künde*. Új Forrás, 2007/3. <http://www.epa.oszk.hu/00000/00016/00123/070318.html>, utolsó letöltés: 2013. 11. 19.
6. Az úgynevezett kódexek korát Laczkó 1430 és 1530 közé teszi. Laczkó Géza: *A történelmi regény. Elvi tanulmány mulatságos és elszomorító példákkal*. Nyugat, 1937/10. <http://epa.oszk.hu/00000/00022/00621/19806.htm>, utolsó letöltés: 2013. 11. 19.
7. Olasz Sándor, i. m.
8. Hogy a közvélekedéssel ellentétben mindez nem volt mindig kizárólagos elgondolás, vö.: „Említhető volna a 19. századi érv arra, hogy a történelmi fikció megelőzi a történettudományt, s a terepet annak előkészítve majdan átadja neki a helyét; ahogy arra is, hogy a történettudomány a maga kutatásaival megalapozza a történeti tárgyat megjelenítő szépirodalmat, amely aztán a társadalom szélesebb körével ismerteti meg az előbbi fölhalmozta tudást. Említhető volna ugyanakkor e korból olyan vélemény is, amelyik szerint a történeti elbeszélés egyszerre jár a tudomány nyomában és meg is előzi azt, eképpen közvetítve a közvélekedés némely hamis rögeszméje és a szakember elfogulatlan vizsgálódása között.” Hites Sándor: *A múltnak kútja*. Ulpius-ház, Bp., 2004. 9. Arról pedig, hogy a hitelesség nem a történészi eredményekhez való szigorú ragaszkodást jelentette a 19. században sem: „A XIX. századi történelmiregény-hagyományban, illetve az azokat kommentáló értelmezésekben a 'hitelesség' kategóriája vált az egyik legfontosabb műfaj-meghatározó és szövegalkotó tényezővé. Kemény és kortársai természetesen nem a történelemtudomány által objektívnak tételezett 'történelmi valóság' mechanikus újramondását értették ezen a fogalmon. Számukra ez az elmúlt korok szokásait, evidenciáit, létmagyarázó elveit stb. bíró világ felállítását jelentette melynek esztétikai utánpótlása révén a szerző jelenének horizontjából feltett kérdések megválaszolhatók.” Bényei Péter: *„El volt tévesztve egész életünk.” Esztétikai alapú létértelmezési kísérlet a történelmi regény műfaji konvenciói alapján* [Kemény Zsigmond: A rajongók.] Irodalomtörténet, 1999/3. 442.
9. Gyáni Gábor: *Történelem és regény: a történelmi regény*. Tiszatáj, 2004/4. 89.
10. Márton László: *A kitaposott zsákutca, avagy történelem a történetekben*. Jelenkor, 1998/2. 146–168.
11. Hász Róbert: *A künde*. Kortárs, Bp., 2006. 7.
- Bánki Éva: *Aranybímzés*. Magvető, Bp., 2005. 170.
12. Uo. 413.
13. Uo. 414.
14. Bánki Éva: *Aranybímzés*. Magvető, Bp., 2005. 170.
15. Uo. 54.
16. Uo. 95.
17. Uo. 94.
18. Uo. 90.
19. Aleida Assmann: *Szövegek, nyomok, hulladékok: a kulturális emlékezet változó médiumai*. In: *Narratívák 8. Elbeszélés, kultúra, történelem*. Szerk.: Kisantal Tamás. Kijarat, Bp., 2009. 147.
20. Uo.
21. Hász, i. m., 177.
22. Uo. 7.
23. Uo. 178.
24. Uo. 83.
25. Uo. 178.

26. Uo. 8.
 27. Uo.
 28. Uo. 131.
 29. Uo.
 30. Uo.
 31. Uo. 234.
 32. Uo. 235.
 33. Uo. 404.
 34. Bánki, i. m., 180.
 35. Uo.
 36. Uo.
 37. Uo. 173.
 38. Uo.
 39. Vö: „Az eseményeket történetté alakítják, karaktert adnak nekik, motívumokat ismételnék, változtatják a hangszínt és a szempontokat, eltérő leíró stratégiát alkalmaznak, vagyis használják mindazokat a technikákat, amelyeket egy regény vagy színdarab cselekményesítésekor megszoktunk.” Hayden White: *A történelmi szöveg mint irodalmi alkotás*. In: Uő: *A történelem terbe*. Osiris, Bp., 1997. 74.
 40. Bánki, i. m., 173.
 41. Uo. 174.
 42. Uo. 173.
 43. Uo.
 44. Uo. 178.
 45. Uo. Bár e tanulmány keretein túlmutat, ugyanakkor mégis egy fontos ponton kapcsolódik hozzá az egyén személyes emlékezetével szembeni szkepszis kapcsán az, amire Peter Burke is felhívja a figyelmet: „Ma túlságosan egyszerűnek látszik az emlékezet és az írott történelem viszonyának ez a hagyományos felfogása: az emlékezet azt tükrözi, ami valójában történt, a történelem pedig az emlékezetet. A történelem és az emlékezet is egyre problematikusabbnak tűnik számunkra. Úgy látszik, többé nem olyan ártatlan tevékenység a múltra visszaemlékezni, róla írni, mint egykor gondolták. Mintha immár sem az emlékezet, sem a történeti művek nem volnának objektívek. A történészek igyekeztek megtanulni, hogy számoljanak a tudatos és tudattalan szelekcióval, interpretációval és torzítással. Az emlékezetet és a történeti műveket illetően is egyre inkább úgy látják, hogy a társadalmi csoportok határozzák meg, vagy legalábbis befolyásolják a válogatás, az értelmezés és a torzítás módját: ez nem csupán az egyén műve.” Peter Burke: *A történelem mint társadalmi emlékezet*. Regio, 2001/1. 4.
 46. Bánki, i. m., 177.
 47. Uo.
 48. Uo. 179.
 49. Uo. 167.
 50. Fontosnak tartom megjegyezni, hogy természetesen nem Bényei írásával szembeni kritika ez, hiszen a tanulmány a 2004-ben megtartott Debreceni Irodalmi Napokon elhangzott előadás írott változata, amely a 2005/3. számban jelent meg az *Alföldben*, így szerzője nem is vehette figyelembe a csak később megjelent két regényt, amelyek felvetéseire adott válaszként is értelmezhetőek.
 51. Vö.: Áfra János: *Képpé merevült szöveg. A hiperbivatkozás mint képi nyom*. In: *Otthonos idegenség*. Szerk.: Fodor Péter, Lapis József. Alföld Alapítvány, Debrecen, 2012.